

DE CHAÎNE DE L'ESTAQUE (F.) EN DE CHAÎNE DES ALPILLES - FASCINERENDE ORCHIDEEËNGBIEDEN

Hans DEKKER, met medewerking van Herman VAN LOOKEN

Summary

The author visited l'Estaque (a coastal mountain) and its environment between Marseille and Fos-sur-Mer in southern France three times in 2001. He gives a description of the area, mentions the 32 species of orchids he found, and deals with the variability of a number of *Ophrys*-species he observed.

Zusammenfassung

Der Autor hat 2001 dreimal l'Estaque und die Umgebung besucht, ein Küstengebirge zwischen Marseille und Fos-sur-Mer in Frankreich. Er gibt eine Beschreibung des Gebietes, zählt die 32 gefundenen Orchideenarten auf und geht tiefer auf die Variabilität einiger von ihm gefundener *Ophrys*-Arten ein.

Inleiding

Tussen Marseille en de Fos-sur-Mer ligt langs de Middellandse zee een kustgebergte van beperkte omvang, de Estaque. Aan de noordzijde wordt het gebergte begrensd door de Étang de Berre, een grote binnenzee. Aansluitend op de Estaque, aan de west- en noordzijde van het meer, ligt nog een vriendelijke heuvelrug, eveneens beperkt van omvang en ingeklemd tussen de grotere agglomeraties van Fos-sur-Mer, Istres en Miramas. Ondanks de beperkte omvang van beide gebieden en de nabijheid van industrie- en grote woongebieden zijn de gebieden zowel landschappelijk, historisch als floristisch zeer interessant.

Op wat grotere afstand liggen nog enkele interessante gebieden zoals de Alpilles, een rotsgebergte dat min of meer aansluit bij het gebied van het Étang-de-Berre, de Chaîne de l'Étoile aan de noordoostzijde van de Estaque, de Calanques en het Montagne Sainte Victoire. Met de Calanques wordt het gebied aan de andere kant ofwel de oostzijde van Marseille tot aan Cassis bedoeld, inclusief het achterland. De Montagne Sainte Victoire is een ruw gebergte ten westen van Aix-en-Provence, aan de oostzijde van de Étoile.

In dit artikel zal ik met name stilstaan bij de gevarieerde orchideeënpopulaties in de Estaque en de directe omgeving. Niet alleen toeristen laten de Estaque vaak links liggen, ook orchideeën liefhebbers komen hier niet veel. Dat dit niet terecht is bleek uit mijn elektronische briefwisseling met Herman van Looken, die het gebied goed kent. Hij gaf me dan ook veel tips om het gebied beter te leren kennen.

Reisdoel en bezoektijd

De basis voor dit artikel is gelegd tijdens drie bezoeken in 2001 aan de Provence, namelijk begin januari, begin maart en begin mei. In die drie periodes zijn niet alleen de Estaque, maar ook de gebieden in de nabijheid van de Estaque bezocht (Montagne Sainte Victoire, Calanques, omgeving Étang-de-Berre/Alpilles en de Étoile). Niet bij elk bezoek hebben we alle gebieden bezocht. De verdeling naar gebied en periode is als volgt:

Gebied	januari	maart	mei
Estaque		X	X
Étang de Berre/Alpilles		X	X
Calanques	X	X	
Montagne Sainte Victoire			X
Étoile			X

Van al deze gebieden hadden wij voorheen de Estaque, de Montagne Sainte Victoire en de Étoile nog nooit bezocht. De Étoile is slechts vluchtig bekeken op een regenachtige ochtend. In dit artikel vormt de Estaque de hoofdzaak. Echter ook de vondsten in de andere gebieden worden in dit verhaal meegenomen.

De Estaque beter bekeken

De Estaque bestaat uit vrij harde kalksteen en is nergens veel hoger dan 200 meter. Het gebied is erg klein want het is slechts 22,5 km lang en 7,5 km breed. Het gebergte begint aan de westzijde van Marseille bij de haven van L'Estaque. Deze haven is nog steeds zeer schilderachtig, vooral door het contrast van de intens blauwe zee met de witte huisjes en de even zo witte kalksteen op de achtergrond. Verder naar het westen volgen de plaatsen Carry-le-Rouet, Sausset-les-Pins, La Couronne, Carro en Lavera. De eerste vier genoemde plaatsen zijn vooral toeristisch van belang, terwijl Lavera door zijn grote energiecentrale en flink wat petrochemische industrie wordt gedomineerd. Na Lavera gaat het gebied abrupt over in het brede mondingsgebied van de Rhone bij Fos-sur-Mer. Ofschoon deze stad nog het karakteristiek stempel draagt van de Provence, is zij ingeklemd in vele honderden hectaren industriegebied met vooral petrochemische industrie.

Legenda bij de foto's op pag. 75:

boven: Omgeving van de Mte. Ste. Victoire, 1-5-2001; onder: Schrale helling bij het Étang de Berre met o.a. veel *Orchis provincialis*, 30-3-2001. Beide foto's: H. Dekker.

Landinwaarts liggen in de Estaque slechts weinig dorpen van betekenis. Alleen Saint-Julien en Ensues-la-Redonne zijn hier van belang. Aan de noordzijde gaat de Estaque abrupt over in een dicht bebouwde laagvlakte op de oevers van het Étang-de-Berre, met onder meer Châteauneuf-les-Martigues. Hier aan de noordzijde ligt een brede snelweg, de A56, die van Marseille naar Martigues voert. Van deze weg splitst zich een brede weg af die naar de badplaatsen leidt. Deze weg deelt het voorheen zo eenzame en natuurlijke massief als het ware in tweeën.

Bedreigingen

Opvallend is dat de Estaque zelf nog niet geheel is volgebouwd met neo-provençaalse villa's van de nouveau riche, zoals op zoveel andere plaatsen langs de Franse zuidkust. Een deel van het gebied is nog in de handen van moeder natuur. Zelfs de kust is gedeeltelijk nog ongerept met kliffen, zandige baaien en zelfs nog kleine duinen (westzijde). Toch ligt het gevaar op de loer. In toenemende mate bouwen projectontwikkelaars huizen in de mooie kuststreek en in het binnenland. Door het toerisme en de urbanisatie (en niet te vergeten de mentaliteitsverandering die zich blijkbaar overal doet voelen) slaat de verloedering hier en daar onbarmhartig toe. Zo worden laagtes dichtgegooid met vuilnis, worden nieuwe wegen aangelegd en branden mooie bossen door onachtzaamheid of opzet af. Door deze oorzaken zijn al heel wat plekken waar tot voor kort veel orchideeën stonden verdwenen (mail Herman van Looken 2001; eigen waarnemingen).

Landschap en vegetatie

Het landschap in het binnenland van de Estaque bestaat grotendeels uit lage en ruige begroeiing van bremsoorten en andere struiken, afgewisseld door omvangrijke dennenbossen, ondanks vele branden die het gebied hebben geteisterd. De dennenbossen bestaan uit *Pinus halepensis*, *pinia* en *nigra*. Als onderbegroeiing en op schaduwrijke plaatsen, onder de *Quercus ilex* en tussen de *Cistus*-soorten groeit *Ruscus aculeatus*.

Vele heuvelruggen zijn door bosbranden kaal geworden en zijn geleidelijk overwoekerd door lage struwelen met *Quercus coccifera*, die in de Provence 'caroulia' werd genoemd. Vandaar ook de hiervan afgeleide naam 'garigue'. Vastgeankerd in de rotsbodem groeien *Juniperus oxycedrus*, *Juniperus phoenicia*, *Laurus nobilis*, *Ficus carica*, *Prunus amygdalus*, *Cytissus triflorus*, *Colycotome spinosa*, *Rhamnus alaternus*, *Ulex parviflorus*, *Arbutus unedo* en *Pistacia lentiscus*. Deze begroeiing is heel gevarieerd met nog tal van andere geurige en minder geurige struiken zoals *Rosemarinus officinalis*, *Cistus albidus*, *Cistus monspeliense* en *Thymus vulgaris*. De karstvelden zijn in maart rijk begroeid met *Iris chamaeiris*, *Muscari botryoides* en diverse *Helianthemum*-soorten. Vooral als in maart de Irisjes bloeien zijn hele velden afwisselend paars en geel gekleurd.

Het gebergte wordt doorsneden door enkele dalletjes die meestal haaks op de kustlijn staan. In het centrum van het gebied loopt een smal dalletje van oost naar west, de Vallon de Valtrede. Het dalletje is overwegend zwaar bebost met hier en daar open ruimtes die vanwege het brandgevaar met bruit geweld worden opengehouden. In 2001 was een dergelijk project in uitvoering. Bulldozers en tractoren raasden de begroeiing aan gort, terwijl motorzagen het

bos te lijf gingen. Dit leidde er toe dat er van de begroeiing met talrijke orchideeën vrijwel niets overbleef. Het zal wel weer een aantal jaren duren eer de orchideeënpopulaties in het dal zich hebben hersteld. Ofschoon brandpreventie zeer belangrijk is, lijkt het mij mogelijk dit op een minder vernietigende wijze uit te voeren. Overigens is de zware bebossing van het dal ook niet bevorderlijk voor de groei van orchideeën. Onder het vrijwel gesloten scherm van de dennen groeien bijna geen planten meer.

Voor het overige bestaat de Estaque uit wijngaarden en kleine oppervlakten landbouwgrond en tuinen.

Het Étang-de-Berre aan de noordzijde van de Estaque is een zoutmeer en staat in open verbinding met de zee door een smalle zee-engte bij Martigues, het Canal de Caronte. Met name aan de noordwestzijde van de binnenzee sterkt zich een karakteristiek Provençaals heuvellandschap uit met bossen, wijngaarden en ruig begroeide velden. Ook hier domineert kalk de bodem. Dit gebied strekt zich via een laagvlakte naar de Alpilles uit, nog een klein rotsgebergte opgebouwd uit kalkgesteente.

Orchideeën

In totaal hebben we in de drie periodes 32 soorten orchideeën aangetroffen. De meest orchideeënrijke gebieden troffen we aan in de Estaque, vooral ten westen van Carro op een laaggelegen kalksteenplateau direct langs de kust (Pointe de Bonnieu), in de garigue bij Lavera en in het al eerder genoemde Vallon de Valtrede. Maar in feite groeien overal in de Estaque orchideeën, zoals collega Herman van Looken mij al vooraf schriftelijk had meegedeeld. Ook de Calanques zijn rijk aan soorten. Begin maart stonden daar al 10 soorten te bloeien. Bij een bezoek later in het seizoen zijn daar vele soorten extra aan toe te voegen. De Montagne Sainte Victoire is eveneens een rijk gebied. In maart moet je hier nog niet zijn, maar in mei begint alles hier te bloeien.

Legenda bij de foto's op pag. 78 en 79:

1	2
3	4

Pag. 78:

1: *Ophrys* "superfusca", met een lip van bijna 3 cm, Carry-le-Rouet, 10-3-2001; 2: *Ophrys lupercalis* (kleinbloemig), Vallon de Valtrede, 10-3-2001; 3: *Ophrys gallica* (*arachnitiformis*), La Madrague, 9-3-2002; 4: *Ophrys gallica* (*arachnitiformis*) met enige invloed van *Ophrys passionis*, Cassis, 10-3-2002.

Pag. 79:

1: *Ophrys drumana*, Ste. Victoire, 1-5-2001; 2: *Orchis olbiensis*, Châteauneuf, 13-3-2001; 3: *Ophrys passionis*, Châteauneuf, 13-3-2001; 4: *Ophrys aurelia*, Carro, 2-5-2001.

Foto's: H. Dekker

Ook later in juni zal hier nog veel te zien zijn. De orchideeën in het gebied rond het Étang de Berre en de aangrenzende Alpilles waren begin mei al over hun hoogtepunt heen, terwijl hier in maart nog niet veel te vinden was. April is voor dit gebied de beste tijd. Ook dit gebied is rijk aan soorten en individuen. Vooral de omgeving van de prehistorische metropool Sainte-Blaise en de ruigtes en bossen langs de route Eyguières naar Eygalières (D25) zijn vele soorten te vinden.

De meeste soorten veroorzaakten geen problemen bij de determinatie. Alleen de groepen van *O. fusca*, *scolopax* en *holoserica* waren wat moeilijker te benoemen. Hier onder volgen enkele opmerkingen per soort of soortsgroep.

Anacamptis pyramidalis

De eerste exemplaren begonnen begin mei net te bloeien. Alle waargenomen planten behoorden tot de normale vorm met zachtrode tot felrode bloemen. Bij Aix-en-Provence stonden vele honderden exemplaren te bloeien rond het oppidum van Entremont. Parelmoervlinders waren druk doende de bestuiving te regelen.

Barlia robertiana

Deze soort is uitermate talrijk in het kustgebied en het achterland. Net als in voorgaande jaren troffen wij *Barlia* al in januari bloeiend aan. In maart bereikt deze soort zijn hoogtepunt. Vooral langs de Route de Crêtes tussen Cassis en La Ciotat staan honderden planten in de berm. De kleur van de bloemen varieerde van lichtgroen via donkergroen tot donkerpaars. Naarmate de bloei voortschrijdt, wordt de bloemkleur lichter en zelfs vaal.

Epipactis tremolsii

Slechts één *Epipactis*-soort troffen wij aan. Deze soort, *E. tremolsii*, vonden we in knop in de Montagne Sainte Victoire in een open eikenbos, samen met o.m. *Platanthera bifolia*, *Orchis purpurea* en *Orchis simia*. In eerdere jaren vonden we in de Alpilles ook *E. microphylla*, maar in 2001 bleef deze soort voor ons onzichtbaar.

Ophrys arachnitiformis* / *Ophrys gallica

Herman van Looken heeft in Eurorchis 13 (2001) en in Liparis 6 (2000) twee uitgebreide artikelen geschreven over *O. arachnitiformis* en andere kritische *Ophrys*-soorten. Onder *O. arachnitiformis* verstaat Van Looken de in de Provence wijd verspreide en relatief laat bloeiende *O. splendida*, aangezien volgens hem de oorspronkelijk auteurs van *O. arachnitiformis*, Grenier & Phillipe, daarmee niet de vroegbloeiende *Ophrys* bedoeld hebben, maar een laatbloeiende. Daarmee was er behoefte aan een nieuwe naam voor de vroegbloeiende soort. Deze heeft Van Looken *O. gallica* genoemd. Voor meer informatie over deze uitermate zinnvolle puzzel verwijs ik naar de artikelen van Van Looken (2000, 2001). In dit artikel volg ik de lijn van Van Looken.

In maart bloeide *O. gallica* overweldigend. Deze kleurrijke soort was werkelijk overal te vinden, zowel langs de kust van de Calanques als in de Estaque. Later, in mei, was van de bloei niets meer terug te vinden dan wat uitgebloeide staken. Op dat moment bloeide echter

wel *O. arachnitiformis*. Deze soort echter was lang niet zo talrijk dan zijn vroegbloeiende verwant. De verschillen tussen de beide soorten waren evident: ze betroffen o.m. de vorm en kleur van de petalen (petalen *O. gallica*: smaller en minder diep tweekleurig dan *O. arachnitiformis*) en de kleur en tekening van de lip (lip *O. gallica* donkerder gekleurd en geen witte lijn rond de tekening).

Ophrys araneola

O. araneola vormt een beetje een probleem sinds de nieuwe gids van Pierre Delforge is uitgekomen (2001). In deze gids wordt aangegeven dat *O. araneola* in het diepe zuiden van Frankrijk en aangrenzend Spanje wordt vervangen door *O. virescens*. Deze soort heeft volgens Delforge een iets grotere lip dan *O. araneola*, is donker gekleurd (bijna zwart) en heeft bovendien geen of slechts een smalle gele rand rond de lip. Tevens zijn de petalen minder breed en tellen de planten van *O. virescens* gemiddeld minder bloemen. De planten die wij vonden hebben we in het veld nog niet verdeeld in of *O. araneola* of in *O. virescens*, eenvoudig omdat we op dat moment nog niet op de hoogte waren van de tweedeling. Overigens is niet iedereen het met de denkwijze van Delforge eens. Herman van Looken (mail februari 2002) heeft de oorspronkelijke teksten van Grenier over *O. virescens* eens bekeken en is tot de conclusie gekomen dat de planten die Delforge laat zien in zijn boek, niet overeenkomen met de beschreven planten van Grenier en Phillipe. De lip van deze planten is juist kleiner en niet donker van kleur, maar meer groenig.

De beschrijving van Phillipe, gedateerd 10 april 1859, luidt letterlijk "*Ophrys aranifera* var. *virescens*. De bloemen zijn kleiner en bijna geheel groen, niet voorzien van bultjes aan de basis van de lip die erg afgerond is, veel bleker en kleiner, terwijl de sepalen heel wat groter zijn. De bloeitijd is drie weken later dan deze van het type (*aranifera* ofwel *araneola*)". Grenier voegt er nog aan toe: "Als het is zoals M. Philippe denkt, zou men deze tot de rang van een soort kunnen verheffen en zou men deze de naam kunnen laten behouden van *Ophrys virescens* Phil." Op blz.8 herneemt Grenier de beschrijving in een korte diagnose en zegt over *Ophrys aranifera* var. *virescens* het volgende:

"Bloemen kleiner en groener (dus niet zwart) de drie sepalen zijn in verhouding (tot de lip) veel groter (maar niet even groot). De lip is relatief kleiner, meer afgerond en bleker. De plant bloeit een maand later dan het type (= *O. araneola*). Als men deze beschrijving naast die van Delforge legt, dan blijken er duidelijke verschillen te bestaan. Waarschijnlijk slaat Delforge de plank hier een beetje mis.

Dat er meer types van *O. araneola* bestaan is duidelijk. In het zuiden van Frankrijk komen planten voor die goed overeenkomen met de door Phillipe gevonden planten. Ook wij hebben o.a. in de Languedoc planten gevonden die later bloeiden dan de reguliere *O. araneola* en ook afweken in kleur en grootte van de lip.

Wat betreft onze vondsten in 2001 kom ik tot de volgende voorlopige conclusie: De planten in de Montagne Sainte Victoire behoren m.i. tot de zuivere *O. araneola*, net zoals die van de Vercors. De exemplaren in de Alpilles en de Estaque zijn niet allemaal toe te schrijven aan de zuivere *araneola*, maar zouden tot een andere (onder)soort of variatie kunnen behoren, mogelijk *O. araneola* (ssp. of var.) *virescens* zoals Grenier en Phillipe die bedoeld hebben. Nader onderzoek van planten uit de hele regio zal mogelijk uitsluitsel geven. Tot die tijd houd ik het gewoon op *O. araneola*.

Ophrys aurelia

In de Estaque is *O. aurelia* een van de algemeenste soorten. Werkelijk overal konden we deze soort vinden, zoals in duinen, naaldbos, in de garigue, grasland en bermen. *O. aurelia* heeft blijkbaar een hoge zouttolerantie, want wij vonden deze soort soms op minder dan 25 meter van de zee. Begin mei is de optimale tijd om *O. aurelia* te vinden, want dan staat de soort in volle bloei. Elders zoals in de Montagne Sainte Victoire en in de Alpilles konden wij *O. aurelia* niet vinden. *O. saratoi* of kruisingen met *O. sphegodes* s.l. hebben we niet gevonden, zodat determinatieproblemen achterwege bleven.

Ophrys drumana

Na de eerste beschrijving van deze kleinbloemige *Ophrys*-soort uit de Vercors onder de naam *O. gervanensis* (Dekker 1987) heeft Delforge (1988) de kleinbloemige *bertolonii* van de Vercors formeel beschreven onder de naam *O. drumana*. Sinds die tijd is er veel duidelijk geworden over het verspreidingsgebied van deze frêle *Ophrys*-soort. Zo blijkt *O. drumana* veel zuidelijker voor te komen dan de Drôme. Zelfs langs de kust bij La Ciotat zou de soort zijn gevonden (mail van O. Gerbaud 2001). Wij troffen *O. drumana* aan in de Montagne Sainte Victoire (op schriftelijke aanwijzing van Noël Kerremans en Frieda van Huffel). Hier, aan de noordzijde van dit majestueuze gebergte, groeide de soort in de berm en in licht, zeer open eikenbos. Overigens leek de soort hier kleiner van gestalte dan in de Vercors, waar vaak exemplaren van wel 40 cm hoogte groeien. De bloemen evenwel vertoonden voldoende gelijkenis met *O. drumana* uit de Vercors om twijfel geheel weg te nemen.

Ophrys fusca s.l.

O. fusca vormt in Zuid-Frankrijk net als in veel andere delen van Zuid-Europa een uitermate verwarrend complex met vele vormen en maten. In feite is er in het veld door al het gesplits van de afgelopen 15 jaar, hoe goed gedocumenteerd ook, bijna niet meer uit te komen. In 2001 hebben wij getracht een poging te wagen, doch hebben niet het gevoel het probleem geheel onder de knie gekregen te hebben. Olivier Gerbaud uit Allevard les Bains werkt momenteel aan een grondige herziening van het *fusca*-complex in Frankrijk. Tot die tijd blijft het behelpen. Wij vonden in totaal vier types die enigermate van elkaar te onderscheiden waren. Dit zijn:

- een vroegbloeiende (februari, maart) en vrij grootbloemige vorm (*O. lupercalis*)
- een uitermate kleinbloemige, vooral in april bloeiende vorm (*O. forestieri*)
- een vorm met gemiddeld grote bloemen die ook met name in april bloeit (*O. bilunulata*)
- een vorm met uitermate grote bloemen die in maart bloeit (*O. fusca* s.l.)

Daarnaast waren er nog heel wat planten die nergens aan voldeden en blijkbaar overgangsvormen waren tussen de hierboven genoemde 'soorten'. De planten die we onder *O. fusca* s.l. hebben gegroepeerd waren verreweg de meest opvallende. De lip van deze planten was dermate groot dat deze planten niet over het hoofd gezien konden worden. De lip was namelijk 2,2 tot 3,0 centimeter lang. Deze 'superfusca's' waren armbloemig en nergens algemeen. Wij troffen deze reuzen alleen aan in de Estaque. Eén van de mogelijke soorten waartoe de 'superfusca's' zouden kunnen behoren is *O. arnoldii*. Maar daartegen spreekt de vroege bloeitijd (maart). *O. arnoldii* bloeit in Spanje namelijk begin mei. Olivier Gerbaud kent

deze soort uit Spanje en geeft aan dat de lip van deze soort waarschijnlijk ook minder breed is dan die van de fusca's uit de Estaque (pers. med.). M.a.w. deze 'superfusca' heeft nog wat grotere bloemdimensies dan *O. arnoldii*. Letterlijk schrijft Gerbaud dat de grove superfusca uit Zuid-Frankrijk hem 'ratlos' maakt.

Ophrys lupercalis

Deze soort is erg algemeen in zowel de Estaque als de Calanques en de Alpilles. In februari en begin maart is *O. lupercalis* de enige bloeiende fusca-soort. De planten variëren betrekkelijk weinig waardoor de determinatieproblemen (afgezien van het feit of *O. lupercalis* de juiste naam is) tot een minimum beperkt blijven. De enige uitzondering op de homogene populaties waren de planten met een bijna witte tekening op de lip. De basis van de lip is echter geel en dat is een kenmerk van *O. lupercalis*. Met de twee andere soorten, *O. forestieri* en *bilunulata*, hadden we meer moeite. Dat had vooral te maken met het tijdstip van onze bezoeken. In maart waren we net te vroeg en in mei net te laat om een goed beeld te krijgen van deze beide soorten. In maart konden we door knoppen, die op springen stonden, open te peuten planten voorlopig determineren. In mei waren deze planten echter vrijwel geheel uitgebloeid, waardoor het niet makkelijk was de planten te determineren. Alleen in de omgeving van Saint Blaise (omg. Étang-de-Berre) konden we *O. forestieri* redelijk eenvoudig determineren, aangezien deze planten nog enkele goed zichtbare (maar niet meer zo mooie) bloemen hadden. Hetzelfde verhaal gold ook voor *O. bilunulata*, zij het dat we deze soort alleen redelijk konden determineren in de Estaque. Door bovenstaande problemen is het hier niet mogelijk een afgewogen oordeel te geven van deze twee fusca-soorten. In de Étoile konden wij in mei alleen uitgebloeide exemplaren van 'fusca's' vinden. In de Montagne Sainte Victoire vonden we in het geheel geen planten uit het *O. fusca*-complex.

Ophrys lutea

Zonder twijfel was *O. lutea* ssp. *lutea* in mei de algemeenste orchideeënsoort in de Estaque. Al direct buiten de camping in La Couronne stonden honderden planten in volle bloei. Elders waren de planten al wat verder heen en bloeiden alleen nog de bovenste bloemen. In de nabijheid groeiden soorten als *Ophrys aurelia*, *forestieri*, *passionis* (beide vrijwel uitgebloeid in mei), *provincialis*, *linearis* en *lupercalis*. De planten waren over het algemeen aan de kleine kant met voor *O. lutea* lippen van bescheiden grootte.

Ophrys holoserica / *Ophrys linearis*

Slechts één keer vonden we in de Estaque bij Saint-Julien een klein aantal planten die leken op de Midden-Europese *O. holoserica*. Het enige punt waarin deze planten afweken was de grootte van de lip, die wat kleiner was dan die van de reguliere planten. Op andere plaatsen vonden we ook op *O. holoserica* gelijkende planten, die echter in een aantal facetten belangrijk afweken van die bij Saint-Julien. Deze planten behoren tot *O. linearis*. Deze soort kenmerkt zich o.m. door lange, smalle petalen i.t.t. de reguliere *O. holoserica*, die korte, driehoekige petalen heeft. Delforge (2001) plaatst deze soort in de verwantschap van de door hem beschreven vrij laat bloeiende *O. aegirtica*. Wij vonden *O. linearis* echter sterk op de gewone *holoserica* gelijken. Behalve de smalle petalen waren de door ons gevonden planten erg fors, veelbloemig en begin mei al bijna uitgebloeid. De lip-tekening was enigszins 'verwaaid' over de hele lip en minder duidelijk H-vormig dan bij de meest karakteristieke

O. holoserica,

Ophrys massiliensis

In zachte winters kan men in de callanques bij Marseille reeds eind december een bloeiende *Ophrys*-soort vinden die thuis hoort in de *sphogodes*-groep. Deze soort, *O. massiliensis*, bloeit van eind december tot midden maart. In januari 2001 konden we de soort echter niet vinden, ofschoon hij niet zeldzaam zou zijn (Herman van Looken, pers. med.). In maart deden we weer een poging. Op twee plaatsen konden we de soort vinden, zij het wel met de laatste, al wat verkleurde bloemen. Fotograferen had zo niet veel zin meer. *O. massiliensis* heeft een vrij kleine, smalle lip met een duidelijk en vrij langgerekte H als tekening. De petalen zijn t.o.v. reguliere *sphogodes*-planten lang en smal. Delforge (2001) vergelijkt de planten eerder met *O. araneola* dan met *O. sphogodes*, maar daar kan ik het niet direct mee eens zijn. Zo zijn de petalen heel anders van vorm, ontbreekt de gele rand rond de lip vrijwel geheel en is ook de vorm van de lip duidelijk anders. Tevens is de grondkleur van de lip meer roodbruin, zoals van *O. passionis* i.p.v. het meer donkerbruin van *O. araneola*.

Ophrys passionis* / *O. provincialis* / *O. incubacea

O. passionis hadden wij nog nooit in volle glorie kunnen ontdekken. In de jaren voor 2001 bezochten we de Provence meestal in mei en nooit in maart. Toen we echter in 2001 in maart de Estaque en de Calanques bezochten vielen we met onze neus in de boter. Werkelijk overal bloeide deze prachtige, grootbloemige *Ophrys*-soort. In de garigue direct langs de kustlijn bij La Couronne groeide *O. passionis* vaak als enige orchideeënsoort van dat moment. Ook deze soort heeft dus een hoge zouttolerantie. Bij Chateaufort-du-Martigues stonden honderden planten in volle bloei vlak naast de autosnelweg. In mei was hier vrijwel niets meer van terug te vinden. De meest opvallende kenmerken zijn de bolle lip met een duidelijke H en de brede, gegolfde en licht tweekleurige petalen. De buitenzijde van de lip heeft net als bij *O. garganica* de neiging enigszins naar buiten te krullen, waardoor de lip nog groter lijkt dan ze al is. De meeste planten hebben groene petalen en sepalen, maar soms zitten er roze tinten in. *O. passionis* was goed te onderscheiden van de wat later bloeiende *O. provincialis*, vooral door de vorm van de lip en de tekening die bij *O. provincialis* vaak een schild vormt. Het basaalveld van deze soort is meestal warmrood en lichter van tint dan de rest van de lip. Ook loopt de tekening door over de schouders van de lip. *O. provincialis* bloeit optimaal in mei, terwijl *O. passionis* dan al vrijwel uitgebloeid is. Ook verwarring met *O. incubacea*, die in hetzelfde biotoop bloeit als beide andere soorten, bleek niet aan de orde. Deze soort met zijn markante bultjes op de lip, was eenduidig van *O. passionis* te onderscheiden.

Ophrys scolopax

Van *O. scolopax* vonden we in 2001 slechts weinig planten. Wel waren er weer twee typen te herkennen, namelijk een grootbloemige en kleinbloemige. Deze twee vormen groeiden niet bij elkaar, maar op afzonderlijke vindplaatsen. Bij Saint-Julien (Estaque) vonden we enkele planten met zeer grote lippen van meer dan 15 mm lengte. In de Montagne Sainte Victoire en in de Alpilles groeiden planten met juist bescheiden lippen van maar net 10 mm. Overigens waren de verschillen tussen beide typen niet groot. Het voert dus te ver om zonder nader onderzoek deze kleine planten tot *O. picta* te rekenen.

Orchideeënrijk kustgebied van La Couronne (29-4-2002, H. Dekker)

Ophrys vernixia

O. vernixia (syn. *O. speculum* en *ciliata*) is in Zuid-Frankrijk uitermate zeldzaam. Wij hadden deze soort nog niet eerder in dit gebied gevonden. Olivier Gerbaud (pers. med. 2001) gaf aan, dat er planten bij Istres gevonden waren, terwijl Herman van Looken mij meldde, dat ook hij in de Estaque een groep met prachtig bloeiende planten gevonden had. Tot mijn verbazing vond ik zelf in mei in een dennenbos bij Lavera twee planten die echter net uitgebloeid waren. De bloemen waren echter nog goed te herkennen. De zeldzaamheid van *O. vernixia* is goed te verklaren omdat het insect dat de planten regulier bevrucht, *Campsoscolia ciliata*, in Frankrijk ontbreekt. Stabiele populaties zullen daarom in Frankrijk niet gauw ontstaan.

Orchis olbiensis

Al begin maart troffen wij *Orchis olbiensis* in volle bloei aan in de Calanques en in de Estaque. De planten waren onmiskenbaar. De frêle habitus, de sierlijke bloemen, de lichtroze kleur van de lip en de duidelijke, donkere vlekjes op de lip maakten het determineren gemakkelijk. In de Estaque vonden we ook enkele puur wit bloeiende planten.

Serapias

Tijdens onze drie excursies troffen we slechts op één plaats *Serapias*-planten aan. Dit betrof een locatie bij Port-Miou (Cassis). Op de bodem van een groeve stonden begin maart talrijke rozetten van mogelijk twee *Serapias*-soorten, waarschijnlijk *S. lingua* en *S. vomeracea*. De planten waren echter nog lang niet aan bloeien toe en daarom niet met zekerheid te deter-

mineren. In mei hebben we het gebied niet kunnen bezoeken. Overigens zijn *Serapias*-soorten in het departement Bouches-du-Rhône zeldzaam. In het aangrenzende departement Var overigens niet. Cassis ligt in het departement Bouches-du-Rhône op een paar kilometer van de grens met Var. Blijkbaar loopt het verspreidingsgebied van de *Serapias*-soorten vanuit Var een eindje het gebied van Bouches-du-Rhône in om daarna vrij abrupt te eindigen in de callanques.

Besluit

Het loont zeker de moeite om een gebied in hetzelfde seizoen meer keren te bezoeken. Het verloop van het seizoen is dan goed te volgen. Ook op dezelfde vindplaatsen kunnen de verschillen groot zijn. Wel is het slim de bezoektijden goed te plannen, aangezien je anders de gewenste planten toch niet goed te zien krijgt. Dat gold in ons geval vooral de planten uit de *O. fusca*-groep. Tevens bleek, dat met name de Estaque een zeer rijk en verrassend mooi gebied is. Nader onderzoek zou hier nog wel eens veel bijzondere zaken naar voren kunnen halen. Ook bleek tijdens onze veldbezoeken dat nieuwe onderzoeksresultaten één ding zijn, maar determinatie in het veld een ander. Al het gesplits van de laatste jaren maakt het er in veld niet makkelijker op. De verschillen tussen 'soorten' zijn vaak zo klein, dat deze niet meer goed te onderscheiden zijn. Als daarbij, hoe legitiem ook, de bestuiver als onderscheidend criterium wordt gebruikt, wordt het nog moeilijker, aangezien het slechts weinigen gegeven is ook de bestuivers goed uit elkaar te halen, als je ze al ziet.

Overzicht van de gevonden soorten in de periode januari-maart-mei 2002

Soort	Estaque	E. d. B./Alpilles	Calanques	M. Ste Victoire	Etoile
A. pyramidalis			X	X	
B. robertiana	X	X	X		X
C. damasonium	X	X		X	
C. longifolia		X			
E. tremolsii				X	
H. hircinum	X	X		X	
L. abortivum	X	X	X	X	
O. araneola	X	X		X	
O. aurelia	X				
O. bilunata	X				
O. drumana				X	
O. forestieri	X	X	X		
O. fusca s.l.	X		X		X
O. gallica	X	X	X		
O. holoserica kl. bl.	X	X			
O. incubacea		X			
O. lutea	X	X			
O. linearis	X	X			
O. lupercalis	X	X	X		X
O. massiliensis			X		
O. passionis	X	X			
O. provincialis	X	X		X	
O. scolopax gr. bl.	X				
O. scolopax kl. bl.		X		X	
O. arachnitiformis	X		X		
O. vermexia ssp. vermixia	X				
O. morio ssp. picta	X			X	
O. olbiensis	X		X		
O. purpurea	X	X		X	
O. simia		X		X	
P. bifolia				X	
Serapias spec.		X			
Totaal	22	19	10	13	3

Dankwoord

Twee personen hebben mij geholpen dit overzicht van de orchideeën van de Estaque op te stellen: Herman van Looken en Olivier Gerbaud. Deze twee personen wil ik dan ook hartelijk bedanken voor hun bijdragen. De familie Kerremans-van Huffel wil ik bedanken voor hun vindplaatsgegevens van de Montagne Sainte Victoire.

Literatuur

- Dekker, H. (1987). Een vondst van *O. bertolonii* bij Valence. *Natura* 84 (8).
- Dekker, H. (1988). *Ophrys bertoloniformis* Mor. s.l. in de Vercors en omstreken. *Orchideeën* 50 (3).
- Dekker, H. (1989). De orchideeën van de Vercors. *Eurorchis* 1.
- Delforge, P. (1988). Une orchidée nouvelle dans la Drôme. *Les Naturalistes belges* 69 (5/6)
- Delforge, P. (2001). *Guide des Orchidées d'Europe, d'Afrique du Nord et du Proche-Orient*. Delachaux et Niestlé, Lausanne.
- Looken, H. van (2000). Een vroegbloeiend taxon met grote bloemen dat ten onrechte *O. arachnitiformis* (niet Grenier) wordt genoemd in Zuid-Frankrijk *Ophrys gallica* sp. nova. *Liparis* 6.2.
- Looken, H. van (2001). Enkele opmerkelijke *Ophrys*-soorten uit Zuid-Frankrijk: *Ophrys provincialis* (Bauman & Künkele) Paulus, *Ophrys gallica* Van Looken, *Ophrys garganica* subsp. *passionis* (Sennen ex Devil. & Devil.-Tersch.) Paulus en Gack. *Eurorchis* 13.

Hans Dekker
Mortonhof 42
NL-7908 AP Hoogeveen
h.dekker@rendo.dekooi.nl

Van de in dit artikel genoemde orchideeënsoorten verstrek ik terwille van de bescherming van de soorten geen vindplaatsgegevens.